

tiv estetike« Goran Sunajko razmatra jednu manje zapaženu i rijetko tumačenu dimenziju Marxova mišljenja: kritiku estetike odnosno umjetnosti. Marx je bit umjetnosti izjednačio s biti revolucije, pri čemu se Sunajko naročito referira na Danka Grlića, koji je pokazao nemogućnost Marxove estetike jer marksizam umjetnost pretpostavlja esteticu, što je stav koji je suprotan dogmatskom marksizmu (kao i socrealizmu). Naime, socrealizam »negira ne samo bit ljevice, nego i bit umjetnosti same, jer počiva na odražavanju danog svijeta koji ne nastoji kritizirati, negirati, prevladati i promijeniti, nego samo vjerno prikazati i opisati« (str. 296). Kako je estetika odigrala ideološku ulogu forme kulturnog obrasca socrealizma, neki će marksisti (posebno Adorno i Rancière) nastojati afirmirati važnost osamostaljene umjetnosti, koja se ne može svesti na bilo kakvu estetiku, Marx, zaključit će Sunajko, izrasta na negaciji Hegelove estetike kojoj je umjetnost nešto prošlo, čemu se kao alternativa nameće uvid u kompletnu relevantnost onoga umjetničkog. U umjetnosti, zaključit će on, zrcali se bit Marxove filozofije koja se ne može svesti tek na društveno-ekonomske odnose.

Zbornik se sastoji od kvalitativno neujednačenih priloga. No to ne znači da se bilo koji prilog može smatrati nezadovoljavajućim, nego samo to da su pojedini prilozi vrhunske kakvoće, te će oni, zajedno sa zbornikom kao dokumentom jednoga vremena koje je odbilo da »Marxa pusti niz vodu«, ostati kao nepresušan izvor nadahnuća za kreativno čitanje i daljnje razvijanje misaonih i praktičko-revolucionarnih potencijala sadržanih u djelu Karla Marxa.

Zvonko Šundov

Osman Bakar, Cheng Gek Nai (ur.)

Islam i konfucijanstvo: civilizacijski dijalog

**El-Kalem, Sarajevo 2018.,
preveo Nevad Kahteran**

Islam i konfucijanizam: civilizacijski dijalog u prijevodu Nevada Kahterana zbirka je trinaest komparativnih studija koje iz različitih aspekata (etika, povijest, filozofija, politika, društvo i sl.) prikazuje dodirne točke dviju svjetskih misaonih tradicija, religija, koje se

nepoznavateljima čine nespojivima, dok u Kini i Maleziji stoljećima idu ruku pod ruku kroz zajedničke koncepte, koji su često i univerzalni te ih možemo naći i u drugim misaonim tradicijama i religijama. Cilj istoimenog simpozija 1995. godine, na temelju kojega su studije pripremljene, bio je upravo veće razumijevanje među civilizacijama. Iako je od vremena kada su studije bile predstavljene prošlo više od dvadeset godina, ove studije i dalje grade mostove prema boljem razumijevanju među kulturama, religijama, civilizacijama izvan granica Azije jer otkrivaju tajne dvaju na Zapadu možda manje poznatih religijskih sustava koji su u svijetu prema broju pripadnika značajno zastupljeni. Dok je islam, najmanja od velikih svjetskih religija, već stoljećima prisutan u našoj neposrednoj blizini, upoznavanje još uvijek nepoznatoga konfucijanizma i njegove kolijevke – kineske civilizacije koja predstavlja najveću populaciju u svijetu, još uvijek nije opća praksa. Autori koji su ponudili svoja otkrića ugledni su svjetski stručnjaci i dobri poznavatelji jedne ili obje religija, poznaju realne situacije u kojima obje religije koegzistiraju, gdje se susreću i gdje ima još puno mogućnosti za poboljšanje odnosa među njima.

Anwar Ibrahim navodi kako nakon što su se ove dvije tradicije u Aziji oslobodile od jarma zapadnog kolonijalizma i na Zapadu je postalo jasno da za postizanje obilja i stabilnosti nisu dovoljne samo prakse zapadnih tradicija (str. 28) te da upravo civilizacijski dijalog između islama i konfucijanizma može u značajnoj mjeri doprinijeti globalnom miru i razumijevanju. Prevladavanje etnocentrizma i fanatizma može voditi prema proširenju horizonata i višem stupnju tolerancije. Također, Tu Wenming razmišlja o globalnoj etici jer tehnološki napredak, um i individualizam razlikuju ljude, naglašavaju međukulturne razlike i rađaju nejednakost i egoizam umjesto da ih povezuju. A kao rješenje ove katastrofe zapadnog mišljenja vidi u duhovnim izvorima jer se na taj način zapadne i istočne tradicije susreću u nekom univerzalnom sidrištu društvene etike – želji za snagom dobročinstva i ne-odijeljenosti.

William Chittick, poznavatelj islama, iz temeljnih je islamskih tekstova izdvojio osnovne koncepte koji sadrže univerzalnost i dijelove koje govore o uključivosti islama prema drugim religijama i duhovnim tradicijama te je naglasio kako je raznolikost nužna i cijenjena (str. 50). Istaknuo je osnovne teme u islamu koje treba razumjeti u tekućem događanju (političkom, ekonomskom i socijalnom), neki elementi prkose zubu vremena i nisu se promijenili već tisućljećima. Po njegovu mišljenju, islam ne možemo razumjeti

bez poznavanja grčke, iranske i indijske misli (str. 51–53). Jedna je od takvih tema zbiljnost – raspravljanje o Bogu. Osim toga, naglasio je principe u islamu koji su univerzalni i time prisutni u ostalim tradicijama: *tawhid* – očitovanje je Božjeg jedinstva i poslanje. Autor je objasnio pojmove i sažeo tendencije u islamu, kako on od mnoštva razlika može stvoriti jedno te kako je osnovna poruka Kurana Božja univerzalna istina i zbilja, što uključuje i prihvaćanje drugih religija (str. 71).

I Osman Bakar se usmjerio na važnost uzajamnog razumijevanja međucivilizacijskog dijaloga, pri čemu upravo religiju vidi kao jedan od najosnovnijih objektivnih elemenata koji definiraju civilizaciju, a osvijetljavanje istih poteza i razlika pomaže uzajamnom razumijevanju.

U islamskoj tradiciji definiciju nacije pronalazi kod al-Farabija, koji navodi kako u državi »građani dijele određena zajednička mišljenja o Bogu (transcendentalnoj zbiljnosti), univerzumu, ljudskoj sudbini te (...) neke zajedničke duhovne prakse i etičke norme« (str. 75). Da je dijalog između islama i konfucijanizma ne samo moguć nego itekako plodan svjedoči upravo Kina – država koja ima diplomatske, ekonomske i kulturne odnose s većinom muslimanskih zemalja, a također veliki broj stanovnika Kine koji su inače konfucionisti živi u islamskom sjeverozapadnom djelu države, a dvije tradicije stoljećima žive ruku pod ruku i zajedno pridonose obilju. Kina je primjer gdje obje religije koegzistiraju i gdje su Kinezi stvorili riječi kao što su »muslimanski konfucijanac«, što svjedoči o tome da je veza moguća. O toj vezi postoji literatura: islamska interpretacija Konfucija i konfucijanska interpretacija islama, pri čemu se muslimanima konfucijanstvo učinilo više kao filozofija nego religija jer ne sadrži ideje o transcendentalnoj zbiljnosti, a slavljenje predaka upućuje na politeizam. No po mišljenju autora, to ovisi o samoj definiciji religije (str. 80). Oslanjao se na definicije mudraca al-Farabija i kroz islamske koncepte interpretirao je konfucijanske koncepte (Nebo, Shangdi i sl.). Pronašao je i paralele među osnovnim dijelovima obje tradicije, na primjer između Konfucijevih *Anala* i *Poslanikovih hadisa* (u kršćanstvu bi to bila *Biblija*). Autor je naglasio da čak šest osnovnih islamskih knjiga navodi ideju kako je Bog prije nego što je ljudima dao *Kuran*, poslao knjige i svete tekstove različitim narodima, stoga se Bakar zapitao nije li možda Konfucije bio jedan od poslanika islama (str. 84). *Anali* su izvor etičnih i moralnih učenja za organiziranje društva, kao što je *Šerijat (Shari'ah)* »niz moralnih, etičnih i zakonskih učenja koji pomažu čovječanstvu da se stvori krepkosno i pravedno društvo« (str. 85).

O interakciji oba sistema raspravljao je i Lee Cheuk Yin koji se problemom islama u Kini bavio kroz povijesni pregled: od početka u dinastiji Tang (618. – 907.) gdje su ga donijeli perzijski i arapski trgovci koji su dobili svoje mjesto u imperiju, no usprkos miješanim zakonima, njihov je utjecaj u Kini bio beznačajan. Posebice se u vrijeme mongolske dinastije Yuan (1279. – 1368.) status muslimana podignuo, dinastija nije pokazivala nikakav interes za asimilacijom u kinesko društvo. Sa sljedećom dinastijom Ming (1368. – 1644.) stvorili su se uvjeti te su muslimani morali sklapati brakove s Kinezima. Takvi prisilni miješani brakovi doveli su do toga da su nakon dvije ili tri generacije »kineski muslimani« postali »muslimani u Kini«, no iz njihovih književnih djela nigdje ne možemo razabrati jesu li muslimani (str. 90). Sinizacija je svoj vrhunac dostigla s dinastijom Qing (1644. – 1912.), koja glasi za renesansu islama, o čemu su pisali i konfucijevci. Autor studije citira nekoliko dijelova u kojima je vidljiva interakcija obiju tradicija, posuđivanje koncepata, komplementaran odnos u kojem se istina može prepoznati samo preko studije obiju religija istodobno.

Još jedan pokušaj udruživanja zajedničkih koncepata dviju religija je studija Sachiko Murata, koja komparira cjelokupnu zbiljnost u islamu s komplementarnošću dviju tradicionalnih koncepata u kineskom mišljenju – *yin* i *yang* te s njima do neke mjere usporedivim konceptima (*žena – muškarac, zemlja – nebo*). Bog, kako ga poznaje islam, je *yang* princip, a islam je u dubini matrijarhalna kultura (str. 116) jer su atributi *yina* veći od *yanga*: Bit, Božanstvo izvor je ženskosti u univerzumu (str. 117). Autorica zaključuje kako ne možemo reći da je *yang* iznad *yin* ili obratno jer ono što je *yin* iz jednog aspekta, može biti *yang* iz drugog. Mišljenja je da su principi *yin* i *yang* prisutni i u islamskim tekstovima o strukturi univerzuma, biti ljudske duše, pravilima i ustrojstvu društva (str. 121). Unatoč tome, autorica zaključuje kako je islam u suvremenom svijetu predstavljen kao *yang*, a *yin* ima negativan predznak, čega u pred-modernom dobu nije bilo jer su odnosi između spolova bili harmonični (str. 126–127).

Chung-Ying Cheng fokusirao se na druge dvije zajedničke točke obiju sustava i to najprije na činjenicu da oba sustava na čelu imaju mudra učitelja (Muhameda i Konfucija), koji teže k moralnom i političkom formiranju društva i kulture te na činjenicu da su se obje religije uspješno obranile te nisu pokleknule pod pritiskom zapadnog utjecaja judeo-kršćanskog imperijalizma i kolonijalizma. Za autora, ove religije predstavljaju izvor post-modernog čovječanstva i zajedno čine

iniju protiv zapadne dominacije, iako ideološki nemaju puno zajedničkog: dok je konfucijanstvo usmjereno prema kolektivnosti i transformaciji te uopće nije religija, islam je usmjeren prema transcenciji gdje je Božja snaga ona koja sve transformira. Autor usporodbom obiju tradicija dolazi do zajedničkih osnova, koje su važne u post-modernom društvu, kao što su jednakost, uzajamna pomoć i sl. Autor je branio svoje mišljenje da se religije uzajamno obogaćuju te da zato što religija predstavlja temelj etičkog kodeksa nacije, islam i konfucijanstvo zajedno mogu ponuditi etiku politici i ekonomiji. Takva je etika međucivilizacijska integracijska etika, etika razlika i identiteta, globalna etika pluralističke fuzije i holističke harmonizacije, pa i futuristička etika transformiranja od lokalnog prema globalnom i obrnuto te ontološka etika uzajamnog utvrđivanja i beskonačnih ciklusa vraćanja (str. 138).

S time je povezano pitanje nacionalne cjelovitosti u oba sustava, što je polazna točka rasprave Gana Teika Cheeja. U oba je sustava čovjek dio zajednice, iako zajednica nije bila nacija u današnjem smislu. Dok islamska zajednica obuhvaća sve muslimane, konfucijanska je zajednica ograničena granicama Kine, odnosno podjelom na narod Han i ostale narode. U oba primjera pronalazimo koncept cjeline, u islamu se zove *tawhid* – sredstvo povezivanja u cjelinu, a u konfucijanstvu je viši apsolut *Dao* ili Nebo, dok se pojedinac kultivira sukladno s *Daom*. Današnji je konstrukt nacionalne ujedinjenosti poput idealne ujedinjenosti čovječanstva kako u islamu, tako i konfucijanstvu. Autor je mišljenja kako bi pluralističko društvo na prvo mjesto trebalo postaviti načela kao što su ljubav do mudrosti, istina ili zbilja.

Nekoliko diskusija fokusirano je na konkretne kontekste. Chandra Muzaffar za primjer je uzela Maleziju te njihov dijalog između islama i konfucijanizma. Naglašava prevladavajuće stereotipe u društvu koje možemo temeljem analize potpuno osporiti. Autorica je pokazala kako su atributi poput sebičnosti, pohlepe, nepristojnosti i šovinizma oni atributi kojima se najčešće opisuje kineske Malezijce, nisu sukladni konfucijanskom mišljenju jer citati iz konfucijanskih klasika to ne potvrđuju. Prihvaćanje kineskih Malezijaca od strane muslimana može voditi prema etničkim odnosima. Autorica je pomoću citata iz Kurana pokazala kako i stereotipi o muslimanima poput težnje prema nasilju i terorizmu, traženje pravde u sektama i sl. nisu točni. Za uspješan dijalog koji je neophodan, predložila je udruživanje, za razliku od Zapada koji pokušava uništiti sve suprotnosti, upoznavanje islama (*tawhid*), što je lakše postići

fokusiranjem na sličnosti obiju sustava: ljubav, samilost, hrabrost, moralna snaga, skromnost, smirenost, strpljivost, obuzdavanje. Oba sustava naglašavaju kreposnog vladara koji je pošten, častan, čestit, pravedan, samilostan, mudar i obrazovan (str. 162–163). Budući da se i islam i konfucijanizam osvrću na najosnovnije razine boravka (pojedinac, obitelj, obrazovanje, ekonomija, vladanje), mogu pridonijeti nacionalnoj jedinstvenosti. Kod interpretacije i implementacije univerzalnih moralnih vrijednosti treba paziti da je riječ o originalnima, a ne onakvima koje su se pokazivale kroz povijest te da se univerzalno razlikuje od kontekstualnog.

Drugi je primjer Japan. Kosugi Yasuhi diskutirao je o situaciji u Japanu koji je učio od Kine i preuzeo konfucijske ideje oko 5. stoljeća te kasnije neokonfucijanstvo Zhua Xija i Wanga Yangminga. Te su ideje ostale u jezgri modernog Japana koji izvana djeluje zapadnije. No Japan je stvari preuzimao selektivno, stoga konfucijanska načela nisu bila glavna kod uspostavljanja vladajuće etike kao u Kini, već su se usidrla posebice u obrazovanju. Ono je imalo ključnu ulogu kod modernizacije i očuvanja društvenog integriteta (str. 177). U 7. je stoljeću korijenje počeo puštati i islam za kojeg je autorica ustanovila da i u Japanu pokazuje odnos između tradicije i modernog.

I studija Arifina Beya se odnosi na Japan i utjecaj konfucijanizma. Ako je »moderni doba ono što postavlja religiju na iskušenje« (str. 182) i naglasak postavlja na znanost i tehnologiju, onda se europska renesansa mora zahvaliti upravo islamu što je oživio grčku filozofiju. A u Japanu je konfucijanizam zajedno s ostale dvije religije – šintoizmom i budizmom – zajedno odgovoran za prijelomnicu koju predstavlja obnova Meiji: prijenos vlasti od šoguna na cara, slom feudalizma, pad statusa samuraja, porast trgovine i poljoprivrede, zapadne ideje. Kad je Japan počeo s industrijskim, ekonomskim, vojnim razvitkom zapadne su ideje i konfucijanizam pronašli svoje mjesto u akademskom svijetu.

Wang Gunwu proučio je uvjete u kineskom društvu. Konfucijanizam je uvijek bio namijenjen obrazovanima koji su služili društvu (mandarini, književnici, trgovci, umjetnici). Jedna od stvari koju zagovara konfucijanizam je oplemenjivanje sebe: treba očistiti srce, biti iskren prema drugima, proširiti znanje do krajnjih granica. Odavde proizlaze četiri stupnja konfucijanista: personalni, rodozačetnik, mandarin i carski stupanj. Prošlost je iznimno važna jer bez nje ne možemo razumjeti sadašnjosti. Konfucijanizmu nije bitan život nakon smrti, duhovan život, nego ima racionalan pristup, ne razlikuje moralna od političkih pitanja. Ideje nikada nije širio silom već kroz

zakone koji se temelje na obitelji te su duboko usidreni u obrazovanju. Obitelj je uzrok za uspjeh konfucijanizma. Čuva praksu koja je tisuću godina starija od njega, naime poštovanje/darovanje predaka je sačuvano u budizmu i daoizmu. Iako suvremeno društvo gubi vjeru u konfucijanističke vrijednosti i traži alternativu u liberalizmu, nacionalizmu i komunizmu, u 1970-im su ih godinama zatajili. Autor je pokušao pronaći način kako konfucijanizam može opstati u suvremenom društvu i to ne kao ortodokсна religija jer stare vrijednosti nisu više primjerene. Predložio je revitalizam, obnovu, reafirmaciju i poštovanje u suvremenom društvu: obnova zanimanja za unutarnju potpunost, iskrenost u odnosima, proširenje ispunjavanja među ljudima i učenje o svemu pomoću novih znanstvenih metoda (str. 209).

U posljednjem se članku Cheng Gek Nai okrenuo prema budućnosti i novim mogućnostima. Objasnio je situaciju konfucijanizma u Maleziji te »viziju 2020«, koja nastoji stvoriti idealno društvo s vizijom za ekonomiju, politiku, psihologiju i društvo nacije te koja bi slijedila konfucionističke norme.

S obzirom na to da je od objavljenja ove diskusije prošlo gotovo četvrt stoljeća, bilo bi zanimljivo vidjeti koliko su se planovi u ovom razdoblju ostvarili. S druge pak strane, promjene u svijetu općenito potresaju sve razine društva te u traženju rješenja i razumijevanja uvijek pomaže upoznavanje starih mudrosti nepoznatih tradicija i kultura. Stoga se još uvijek čine aktualnima dva poznata hadisa: »Traži nauku makar morao ići u Kinu.« i »Mudrost je vjernikova izgubljena deva; gdje god je nade, on posjeduje najveća prava na nju.«.

Mojca Pretnar

Miroslav Volf

Zrcalo sjećanja

Ispravno pamćenje u nasilnu svijetu

Ex libris, Evandeoski teološki fakultet, Rijeka, Osijek 2012., preveo Roman Karlović

Prva knjiga iz biblioteke *Izabrana djela* Miroslava Volfa (rođen 1956. godine u Osijeku), protestantskoga teologa, profesora teologije

Teološkog fakulteta Sveučilišta u Yaleu te utemeljitelja i ravnatelja Centra za vjeru i kulturu na istom sveučilištu, kao svoju središnju temu postulira kršćansko gledište na pitanje kolektivne krivnje, sjećanja, zaborava, pomirenja i ispravnog načina ophođenja s povijesnim pamćenjem. Iako je knjiga u hrvatskom prijevodu objavljena pomalo davne 2012. godine, vjerujemo da ona u hrvatskom akademskom i javnom diskursu ima još štošta vrijednoga za ponuditi prilikom rasprava o problematici ispravnoga pamćenja pretrpljenih krivnji te da bismo je trebali makar još jednom razmotriti, pogotovo s obzirom na relevantnost Volfove tematike u današnje vrijeme sveopće politizacije kulture sjećanja.

U knjizi se autor ujedno odlučno i definitivno obračunava s mnijenjima kako pamtititi treba isključivo zbog žrtava pretrpljenih krivnji i kako to treba činiti zauvijek i dovijeka. Da pitanje važnosti pamćenja u današnjem svijetu ne intrigira samo filozofe i teologe, svjedoče brojne monografije i znanstvene studije pisane iz najrazličitijih perspektiva, a posvećene su toj osobitoj moći čovjekove duše. Tako u raspravama o značenju sjećanja uz filozofe i teologe prednjače psiholozi, povjesničari, književnici, ali i političari, koji prilikom velikih povijesnih obljetnica često imaju inspiraciju za pozivanje na pamćenje, no nemaju u vidu koliko je zapravo pozivanje na pamćenje opasno, ako ga se ne shvati dovoljno sveobuhvatno, što je počesto slučaj u govorima ljudi koji o naravi čovjeka gotovo ne znaju ništa ili vrlo malo. Na svakom je koraku čovječanstvo suočeno sa zapovijedi, čak s moralnim imperativom, da se svaka pretrpljena nepravda mora zapamtiti, odnosno da ne smijemo ništa zaboraviti da nam se povijest ne bi ponovila. Upravo iz tog razloga Volf kao kršćanski teolog osjeća potrebu vremena da se dublje propita tu tako često korištenu frazu o potrebi nezaboravljanja i o njenom značenju za čovjeka.

Volf sasvim ispravno naslućuje da problematika sjećanja i nezaboravljanja krivnje implicira nešto puno dublje od puke fraze. U nastavku svoje knjige Volf poduzima istraživanje te na početku tek naslućene dubine i kompleksnosti pitanja.

»Da bi nam neka stvar ostala u sjećanju, potrebno je da se ona u njega utisne žigosanjem: jer u sjećanju nam ostaje samo ono što nikako neće prestati *boljeti* – tako je, u svojoj *Genealogiji morala*, napisao Nietzsche.« (Str. 7.)

Volf svoju knjigu započinje pripoviješću o osobnoj tragediji. Kao sin pentekostalnog pastora, koji je 1945. godine preživio marševe smrti u komunističkoj Jugoslaviji, bio je obilježen patnjom i sjećanjem na taj događaj već